

УДК 159.91:376–056.24/.36

DOI 10.32626/2413-2578.2019-13.351-359

С.Д. Яковлева
cdyakovleva@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ З ПОРУШЕННЯМ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ (НЕЙРОФІЗІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД)

Відомості про автора: Яковлева Світлана Дмитрівна, доктор психологічних наук, кандидат медичних наук, завідувач кафедри, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету, Україна. У колі наукових інтересів: проблема психофізіологічної діагностики, психологічного супроводу та корекції вищих психічних функцій дітей з психофізичними порушеннями різних нозологічних форм. E-mail: cdyakovleva@gmail.com

Information about the author: Svitlana Dmytrivna Yakovleva, Doctor of Psychological Sciences, PhD in Medical Sciences, Professor, Head of the Department, of Correctional Education of the Kherson State University, Ukraine. Areas of scientific interests: psychological-physiological diagnostics, psychological support and correction of higher mental functions of children with psychological-physical disorders of various nosological entities. E-mail: cdyakovleva@gmail.com

Відомості про наявність друкованих статей: 1. Яковлева, С.Д. Нейропсихологічні процеси та розумова працездатність дітей з ДЦП / С.Д.Яковлева // Наук. часоп. НПУ імені М.П.Драгоманова. Сер. 19, Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – К., 2009. – Вип.13.– С. 225-228. 2. Яковлева, С.Д. Зміни стану психофізіологічних функцій дітей молодшого шкільного віку в результаті шкільного навчання / С.Д. Яковлева //Зб. наук. праць /Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. – Кам'янець-Подільський: Медобори- 2006, 2012. – Вип. 19, ч.1.– С.284-291. 3. Яковлева, С.Д. Нейрофізіологічні основи діяльності дітей з дитячим церебральним паралічем / С.Д. Яковлева// Дефектологія. Особлива дитина: навчання та виховання. – 2013. – № 4.– С. 11-18. 4. Яковлева, С.Д. Нейрофізіологические основы деятельности детей с интеллектуальными отклонениями в развитии / С.Д. Яковлева// Современное направление теоретических и прикладных исследований” 2014: Сборник научных трудов SWorld. – Том 15: Педагогика, психология и социология (Входит в международную наукометрическую базу RINCS SCIENCE INDEX).– 2014. –С.84-93.

Яковлева С.Д. Психологічний супровід дітей з порушенням психофізичного розвитку (нейрофізіологічний підхід). В статті представлено проблему обов'язкового враховування під час психологічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами різних нозологічних форм, первинної діагностичної ланки – психофізіологічної діагностики стану вищих психічних функцій. Подано теоретичні підходи до розуміння необхідності розпочинати роботу з дитиною з нейропсихологічної діагностики, враховуючи її функціональні резерви організму, стан психофізіологічних процесів та збереженість функцій інших органів з залученням до роботи «дрімаючі функції». Доведено, що відставання у пізнавальній сфері призводило до змін у емоційних проявах та поведінці в дітей усіх нозологічних груп і особливо в дітей з слабкою нервовою системою.

Ключові слова: діти з порушеннями психофізичного розвитку, функціональний стан, пізнавальна сфера, нейрофізіологічна діагностика, диференційована мозкова система.

Яковлева С.Д. Психологическое сопровождение детей с нарушениями психофизического развития (нейрофизиологический подход). В статье представлена проблема обязательного включения по время психологического сопровождения детей с особыми учебными потребностями разных нозологических форм, первичного диагностического звена – психофизиологической диагностики состояния высших психических функций. Изложены теоретические подходы к пониманию необходимости начинать работу с детьми именно с нейропсихологической диагностики, учитывая функциональные резервы организма, состояние психофизиологических процессов и сохранность функций других органов с вовлечением в работу «дремающие функции». Доказано, что отставание в познавательной сфере приводило к изменениям в эмоциональных проявлениях и поведении у детей всех нозологических групп и особенно у детей со слабой нервной системой.

Ключевые слова: дети с нарушениями психофизического развития, функциональное состояние, познавательная сфера, нейрофизиологическая диагностика, дифференцированная мозговая система.

Yakovleva S.D. Psychological support for children with disordered psychological-physical development (the neurophysiologic approach). The article discusses issues of the primary diagnostic step – psychological-physiological diagnostics of the higher mental functions – at psychological support of children with developmental disorders of various nosological entities. The theoretical approaches showing the necessity to perform firstly a child's neuropsychological diagnostics are given; such diagnostics should take into account functional reserves of the child's body, his/her psychological-physiological processes and preservation of other organ functioning with the involvement of “dormant functions”. The article proves that a cognitive lag led to changes in emotional manifestations and behaviour of children from all nosological groups, and especially children with weak

nervous system. Children's adaptation during their mental development takes place step-by-step, and the capability of arbitrary regulation of mental processes depends on maturity of certain functional brain systems associated with the left frontal lobe of the cerebral hemispheres as a programming unit. The learning ability is manifested in formation of temporary links in the brain, so information can be accumulated and stored and all body systems are managed. The corrective work should involve all psychological, neurophysiologic and physical developmental factors. A child with developmental disorders can enter to adaptation step-by-step, according to maturity of his/her brain systems. The modern correctional pedagogy and psychology considers correction as a complex functional work. Any psychic function is based on neurophysiologic functional systems that act as a mediator of influence on the mental system, so development of abilities formed during different activities depends on nervous processes. Application of the primary psychological-physiological step at diagnostics takes into account individual characteristics of children with mental disorders with the purpose of further corrective influence. This will help create adequate corrective programs for the continuous and consistent development of psychological-physiological functions, mental processes and personal traits during educational activities.

Keywords: children disordered psychophysical development, functional state, cognitive sphere, neurophysiological diagnostics, differentiated brain system.

Постановка проблеми. В сучасних умовах вираженої невідповідності навчального навантаження і функціональних резервів організму, можливий розвиток дезадаптивних форм поведінки, які проявляються в зниженні мотивації до навчання і низькій успішності, підвищеній конфліктності, низькій дисциплінованості, численних скаргах на стан здоров'я і погане самопочуття, палінні й алкоголізації, фахівці, причетні до цих процесів (педагоги, психологи, фізіологи та ін.), вважають одним з найважливіших завдань гармонізацію стосунків між навчанням і розвитком, що сприяє визначенню психофізіологічного підходу провідним. У цьому зв'язку актуальною стає розробка авторської концепції як певного індивідуального способу розуміння, осмислення, трактування ролі психофізіологічних процесів у навчальній діяльності, основної точки зору, провідної ідеї щодо забезпечення особистісного розвитку дітей з вадами розвитку різних нозологічних груп у процесі реалізації методів спеціальної психологічної підтримки дитини з врахуванням стану психофізіологічних процесів на усіх етапах їх життя, зокрема навчання. Основне з них полягає у всебічному розвитку особистості на основі мобілізації компенсаторних можливостей, повного подолання наслідків дефекту розумового і фізичного розвитку у процесі навчальної діяльності, мислення і пізнання та формуванні якостей загальнолюдської моралі і навичок поведінки [6].

Основним шляхом виховання дітей з особливостями психічного розвитку є комплексний підхід до спеціального навчання та виховання. У процесі спеціального виховання необхідно враховувати вікові та індивідуальні особливості людини, спиратися на її збережені, позитивні якості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання індивідуального психофізіологічного підходу до визначення стану психічних процесів описані в роботах Г. Айзенка, Є. Ільїна, В. Клименка, М. Корольчук, В. Лизогуб, М. Макаренка, В. Небиліцина, Я. Стреляу, Б. Теплова, Б. Цуканова, які зазначали, що несформованість психофізіологічних структур та нестабільність психічних процесів (які впливають на характер сприймання, оброблення і передавання інформації, регуляцію поведінки й забезпечення працездатності), зумовлюють появу значних порушень та труднощів у навчанні, зниження навчальної мотивації та шкільну дезадаптацію (В. Гузєєв, М. Шарф, А. Корнєв, О. Халецька, В. Трошин та ін.).

Психологічні аспекти вивчення розумової працездатності та її оптимізації висвітлені в роботах О. Боделан, О. Любчик, В. Турбан, В. Шморгун; психофізіологічні засоби активізації розумової працездатності розглядалися в роботах Б. Брезе, І. Єременка, Г. Дульнєва, В. Компанець, М. Корольчука, О. Лурія, Л. Липкіна, В. Черкашина та ін..

Мета статті: показати важливість психофізіологічної діагностики для спрямування корекції на проблемні ланки розвитку дітей з психофізичним недорозвиненням.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні, коли зазначено, що «інклюзивне навчання – це комплексний процес забезпечення рівного доступу до якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами шляхом організації їх навчання у загальноосвітніх навчальних закладах на основі застосування особистісно орієнтованих методів навчання, з урахуванням індивідуальних особливостей навчально-пізнавальної діяльності таких дітей» [3,4] у батьків і дітей з'явилася можливість вибору різних форм навчання: у спеціальній школі, школі-інтернаті, навчально-реабілітаційному центрі, в корекційних класах при масовій школі, дитсадку-школі, надомного навчання, у формі екстернату та ін. Це актуалізує корекційно-педагогічну роботу з дітьми з вадами розвитку різних нозологічних груп у різних напрямках: формування у них інтересу до навчальної діяльності й засвоєння програмного матеріалу; корекцію вищих психічних функцій учнів; соціальний розвиток учнів в процесі формування комунікативних засобів спілкування, позитивної взаємодії з однолітками, адекватної поведінки, особистісних якостей тощо.

Адаптація дитини в процесі психічного розвитку забезпечується поетапно, а можливість довільної регуляції психічних процесів залежить від ступеня зрілості певних функціональних мозкових систем, які пов'язані з лівою лобовою долею півкуль головного мозку як програмного блоку.

Корекційна робота, має бути спрямована на всі ланки психологічних, нейрофізіологічних, та фізичних факторів розвитку. Дитина з вадами входить в адаптацію поетапно, відповідно до зрілості її мозкових систем. В сучасній корекційній педагогіці та психології проблема корекції повинна розглядатися комплексно-функціонально.

Теоретико-методологічні основи впливу на розвиток та навчання дітей з особливими освітніми передбачають поєднання наукових підходів, урахування характеру закономірностей психофізіологічних функцій, психічних процесів та емоційно-поведінкових реакцій молодших школярів з порушенням психофізичного розвитку (рис.1).

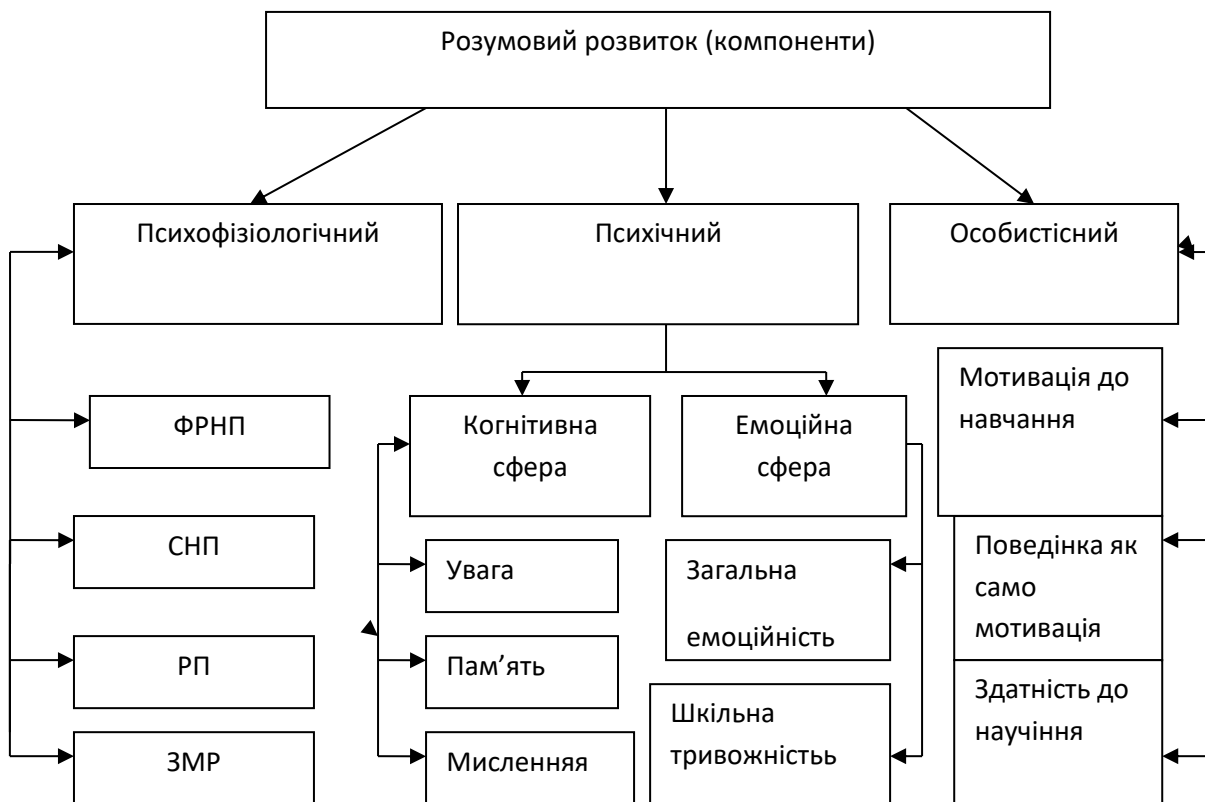

Рис.1. Компоненти розумового розвитку

Психофізіологічною основою вищих психічних функцій, діяльності та успішності навчання, визначення навчальної діяльності як провідної умови результативності корекції, компенсації, реабілітації й адаптації є повноцінність функціональних систем мозку та вчасно розпочата навчальна робота.

Мозок людини – це складна ієрархічна система, яка розвивається нерівномірно: спочатку розвиваються найбільш важливі у функціональному відношенні структури, а до моменту народження дозрівають структури, які дозволяють здійснювати складні та прості реакції. В постнатальному періоді продовжується дозрівання мозкових структур. Сформована багаторівнева організація мозку носить ієрархічний характер. Ведуча роль в контролі над вищими психічними

процесами належить великим півкулям головного мозку, які регулюють всі процеси та керують мозковими структурами, які знаходяться нижче і належать до підкіркових структур [1].

Здатність до навчання виявляється у формуванні у мозку тимчасових зв'язків, які дають можливість накопичувати та зберігати інформацію, управляючи всіма системами організму [2].

Функціональний стан залежить від виду діяльності й визначає її. У цілому функціональний стан організму проявляється через вегетативну, соматичну або м'язову і психофізіологічну сфери діяльності [5; 7]. При цьому рівень вегетативної активації, енергетичної сфери діяльності відбиває так звану фізіологічну ціну діяльності, міру витрачання функціональних резервів.

Один і той самий функціональний стан може забезпечити успішність однієї діяльності й виявитися неадекватним для іншої. Відтак, саме стан функціональних систем дітей з вадами розвитку різного генезу дозволяють диференціювати навчальну діяльність у спеціально створених умовах й визначати зміст корекційної роботи та передбачати динаміку.

В основі будь-якої психічної функції лежать нейрофізіологічні функціональні системи, які виступають медіатором впливу на психічну систему. Доведено, що розвиток здібностей, які формуються під час діяльності, залежить саме від стану нервових процесів.

Згідно концепції О. Лурія, кожна психічна функція «спирається» на декілька різних факторів і залежить від його ураження, а мозковим субстратом вищих психічних функцій є системи «функціональних комбінаційних центрів», які забезпечують реалізацію вищих усвідомлених форм психічної діяльності. Нормальний перебіг роботи головного мозку, вимагає достатньої сили та врівноваження нервових процесів. Саме слабкість нервових процесів лежить в основі порушення нормального перебігу психічних процесів, оскільки при зниженні сили нервових процесів кора головного мозку потрапляє у гальмівний стан, який спричиняє «парадоксальні» реакції, що виражаються в аномальній поведінці. Порушення нормальної дії нервових процесів не дають можливості мозку здійснювати складні форми аналітико-синтетичної діяльності, замикає складні системи тимчасових зв'язків.

Матеріальною основою вищих психічних процесів є мозок в цілому, але мозок як високо диференційована система, частини якої забезпечують різні сторони єдиного цілого (О. Лурія).

Створення оптимальних умов взаємодії дитини з відхиленнями у психофізичному розвитку з середовищем охоплює систему активного впливу на зростання і розвиток організму дитини, підвищення її працездатності і розвитку обмежених функціональних можливостей.

Мозкова система управління відіграє роль регулятора фізіологічних та психічних функцій організму – від мотивації до складних інтелектуальних програм. Взаємодія функціональних систем здійснює роботу всіх коркових аналізаторів. Можливість існування вищих

психічних функцій обумовлена взаємодією високо диференційованих мозкових структур.

Первинним і основним у системі психолого-педагогічного впливу на розвиток та навчання дітей з порушенням психофізичного розвитку є психофізіологічний підхід, який дозволяє розглядати особистість дитини з порушеннями у розвитку та її діяльність не лише як динамічне багаторівневе явище, не обмежується лише дослідженням психологічних складових, а дозволяє здійснити аналіз морфо-функціональних структур та фізіологічних процесів, які реалізують цю діяльність.

Перший етап будь-якого дослідження – діагностичний, який включає діагностику психофізіологічних функцій та психічних процесів дітей з порушеннями психофізичного розвитку різних нозологічних категорій. Він повинен визначати основні компоненти та складові психофізіологічних функцій та психічних процесів.

На організацію навчальної діяльності учнів з особливими освітніми потребами здійснюється системний вплив, який включає технологічну, змістовно-процесуальний та корекційно-розвивальний етапи. Оцінювання результатів впливу визначається підвищенням якості навчальної діяльності дітей з порушеннями психофізичного розвитку.

З метою забезпечення правильного корекційного впливу необхідно розглядати макрорівні психічної діяльності, які пояснюються висунутою О.Р.Лурія теорією трьох функціональних блоків мозку (5).

Рис. 2. Функціональні мозкові блоки (за О. Лурія)

Саме завдяки залежності підкоркових структур від вищих ланок регуляції, можливим є їх удосконалення шляхом корекційного впливу на I рівні ФБМ (за О. Лурія), який має за мету активізацію тих психологічних факторів, які не використовувалися раніше, тобто «дрімали» в ранньому дитячому віці, що можна здійснити завдяки пластичності та не диференційованості мозкових клітин, які формують нейробіологічні системи. Однак, чим глибшим є дефект, тим більше часу необхідно для корекції корково-підкоркових систем мозку.

Другий функціональний мозковий блок прийому, переробки та збереження інформації реалізує поведінку дитини, що представлена

довільною саморегуляцією. Завдяки даному етапу забезпечується міжпівкульна мозкова взаємодія.

Завдяки третьому блоку (програмування, регуляції та контролю здійснюється корково-підкоркова організація психічної діяльності людини, регуляція та закріплення функціонального пріоритету лобних відділів, що дозволяє ставити перед собою визначені цілі, а також їх контролювати. Всі три блоки тісно взаємопов'язані і не можуть існувати один без другого. Саме формування міжпівкульної взаємодії забезпечує цілісність психічної діяльності [5].

Такий підхід до корекції забезпечує дитині можливість емоційно розгальмовуватися, зняти напругу, тимчасово перетворитися на «маленьку» дитину і в той же час відчувати відповідальність за покладені на неї обов'язки після всіх проведених вправ. Відставання у пізнавальній сфері призводило до змін у емоційних проявах та поведінці, що спостерігається в дітей усіх нозологічних груп і особливо в дітей з слабкою нервовою системою.

Таким чином здійснюється перехід від актуального розвитку дитини до зони найближчого розвитку (за Л. Виготським). Концептуальні положення комплексного підходу до дітей з вадами психофізичного розвитку різних нозологічних груп включають вплив на психофізіологічні функції, на когнітивну сферу, на емоційну складову з покращанням поведінки та формуванням усвідомленої мотивації. Всі ці складові пов'язані між собою і є взаємовизначаючими.

При комплексній оцінці різних показників, які характеризують стійкі порушення функцій організму, можна виділити чотири міри їх вираження: незначні, помірні, виражені і значно виражені порушення. Як свідчить досвід, психофізичні порушення призводять до виникнення низки вторинних відхилень, але при існуючій різноманітності фізичних, психічних або функціональних недоліків, загальними для усіх цих дітей є такі особливості:

- 1) низький рівень психічних процесів (увага, пам'ять, мислення, уява, мовлення, погано);
- 2) несформованість емоційно-вольової і пізнавальної сфери;
- 3) соціальна дезадаптація [1].

Це вимагає комплексного корекційного впливу, який поєднує медичні, психологічні, педагогічні і соціальні заходи в єдиний навчально-виховний процес, який передбачає корекцію, компенсацію, реабілітацію і адаптацію, причому, переважно в індивідуальній навчальній діяльності.

Висновки. Таким чином, застосування первинної психофізіологічної ланки діагностики з урахуванням індивідуальних особливостей учнів з порушеннями розумового розвитку з метою подальшого корекційного впливу, сприятиме створенню адекватних корекційних програм для наступності та послідовності розвитку

психофізіологічних функцій, психічних процесів та особистісних властивостей у формуванні навчальної діяльності.

Бібліографія

1. **Выготский, Л.С.**(2003). Основы дефектологии. СПб: Лань, 656; 2. **Глаголева, Е.А.** (2003) Преодоление трудностей при обучении младших школьников чтению и письму. *Воспитание. и обучение детей с нарушениями развития*, 4,27-33; 3. **Катаева, А.А., Стребелева, Е.А.** (2001). Дошкольная олигофренопедагогика. М.:ВЛАДОС, 207; 4. **Колупаєва, А.** (2006). До проблеми понятійно-термінологічних визначень у сучасній спеціальній педагогіці. (Запоріжжя). Дидактичні та соц.-психол. аспекти корекц. роботи у спец шк. *Науково-методичний збірник.*, 8, 1, 105-108.; 5. **Лурия А.Р.** (2006). Основы нейропсихологии. М.:Академия; 6. **Ульєнкова У.В., Кисова В.В.** (2001) Экспериментальное изучение формирования саморегуляции в структуре общей способности к учению у шестилетних детей с задержкой психического развития. *Дефектология*, 1,26-34; 7. **Фарбер Д.А.** (1998). Нейрофизиологические основы динамической локализации функций в онтогенезе.(Москва РПО).*Сборник докладов 1 Междунар. конф. памяти А. Р. Лурия: 208-215*

References

1. **Vygotskiy, L.S.**(2003). Osnovy defektologii. SPb: Lan, 656; 2. **Glagoleva, E.A.** (2003) Preodolenie trudnostey pri obuchenii mladshih shkolnikov chteniyu i pismu. *Vocpitanie i obuchenie detey s narusheniyami razvitiya*, 4,27-33; 3. **Kataeva, A.A., Strebeleva, E.A.** (2001). Doshkolnaya oligofrenopedagogika. M.:VLADOS, 207; 4. **Kolupaeva, A.** (2006). Do problemi ponyatlyno-termynologichnih viznachen u suchasny spetsialny pedagogitsI. (ZaporIzhzhya). DidaktichnI ta sots.-psihol. aspekti korekts. roboti u spets shk. *Naukovo-metodichniy zbirnik.*, 8, 1, 105-108.; 5. **Luriya, A.R.** (2006). Osnovy neyropsihologii. M.:Akademiya; 6. **Ulenkova, U.V., Kisova, V.V.** (2001) Eksperimentalnoe izuchenie formirovaniya samoregulyatsii v strukture obschey sposobnosti k ucheniyu u shestiletnih detey s zaderzhkoy psihicheskogo razvitiya. *Defektologiya*, 1,26-34; 7. **Farber, D.A.** (1998). Neyrofiziologicheskie osnovyi dinamicheskoy lokalizatsii funktsiy v ontogeneze.(Moskva RPO).*Sbornik dokladov 1 Mezhdunar. konf. pamyati A. R. Luriya: 208-215*

Received 03.03.2019

Accepted 03.04.2019